

Յոյն առեւելի Հիւն-եկեղեցական աստուածաբանական գիտութիւնք
 քիւ ծաղկման արջանում (IV—V դդ), — նրա գլխաւոր ուղղու-
 րիւնները եւ բնութեւնը յատկութիւնները:

Ընդհանուր եկեղեցւոյ պատմութեան մէջ IV-րդ դարը և
 V-րդի առաջին կէտը իրենց նշանակութեամբ վերին աստիճանի
 հետաքրքիր շրջան են ներկայացնում: Յոյն-հռոմէական կայ-
 արութեան քրիստոնէութեան արտաքին դրութեան մէջ առաջ
 եկած հիմնական փոփոխութիւնը եկեղեցւոյ ներքին կեանքի
 համար ամենաբարեյաջող հետեանքներն ունեցաւ, լիակատար
 հնարաւորութիւն տալով նրա անդամներին հոգւոյ բոլոր ոյ-
 ժերը եկեղեցւոյ ներքին հարցերի լուծման վերայ կենդրոնա-
 ցնելու: Փոյսութեան համար մզաժարտաքին կռիւներով չջլտաուե-
 լով, եկեղեցին սկսեց լիակատար կեանքով ապրել: Բայց, հա-
 կառակ բոլոր յոյսերի, որ հալածանքի ճիւղի անյայտանա-
 լովը, եկեղեցւոյ հանգիստ կեանքը և խաղաղութիւնը այլ ևս
 չեն խանգարուի՝ երեաց, որ խկապէս նշանաւոր և էական
 կռիւը նոր է սկսուում, ուստի և նոր ժամանակը իրաւամբ մեծ
 վէճերի շրջան անունն ստացաւ: Քրանք բնական շարունակու-
 թիւն էին նախորդ աստուածաբանական մտքի աշխատանքի,
 իսկ լայն, նոյն իսկ նրանց ծայրայեղ դարգացումը — ներքին ան-
 հրաժեշտութիւն, երբ ազատ հանգէս եկան, բացուեցին և ընդ-
 հարուեցին էական և ձևական տարաձայնութիւնները, որոնք
 քրիստոնէական աշխարհի զանազան մասերում նախկին դա-
 րաշրջանի ընթացքում կազմակերպուել էին: Կռիւը յառաջ
 կոչեց լարուած, վերին աստիճանի ուժղին, կենդանի և կարող
 շարժումն աստուածաբանական մտքի իւր արդիւնաւորու-
 թեամբ և առանձնայատկութեամբ, որ ունեցաւ բազմաառնակ
 ստեղծագործող գործունէութիւն: Քրիստոնէական հանճարը
 առանձին ոյժով երեան է գալիս աստուածաբանական գիտու-
 թեանց զանազան ճիւղերի մէջ, գլխաւորապէս քրիստոնէու-
 թեան բուն էութեան վերայ կենդրոնանալով: Սոյն ժամանակի
 աստուածաբանական երկերը ուղեկոյց են ծառայում ընդհա-
 նուր քրիստոնէութեան յաջորդ սերունդների համար: Նրանց
 մեծ հեղինակները, որոնք հաւատալեալներին ճշմարտութեամբ
 էին կրթում, գլխաւորապէս «եկեղեցւոյ ձայրեր» անունն ստա-
 ցան: Նրանց աստուածաբանական աշխատանքների եզրակա-
 ցութեանց վերայ էր հիմնուում մերձակայ շրջանի աստուա-
 ծաբանական միտքը, մինչև այսօր դրանցով էլ ապրում է

կրթութեան և եկեղեցւոյ կեանքի կենդրոնները, այլ և աննշան պարիկիաները (парик) համահաւասար իրենց իրաւունք և պարտականութիւն էին համարում ընդհանուր դործի մէջ մասնակցելը: Անթիւ ժողովները մեծ քանակութեամբ մասնակցողների, որոնք հաւանում էին հաւատոյ դաւանութեան մի որոշ ձևը, մերժում ուրիշները, կազմում նորերը, դատապարտում էին ուրիշներին, ապստամբում եպիսկոպոսների դէմ, որոնք այս կամ այն հաւատոյ հանգանակն էին ընդունել, որի մէջ ենթադրեալ կղերականները և աշխարհականները հաւատից հեռանալ էին տեսնում, դաւանաբանական սկզբունքների պատճառով բաժանումն պարիկիաների մէջ,—այս բոլորը բաւականաչափ ապացոյց են այն բանի, թէ աստուածաբանական հարցերը ինչպէս զբաղեցնում էին քրիստոնեայ հասարակութեանը: Ամեն բան շարժման մէջ էր, ամեն տեղ վիճում էին, ամենքը յուզուած էին: Եւ դժուար է նկատել, որ աստուածաբանական մտքի զանազան ուղղութեանց կռիւ էր այս, աստուածաբանական զանազան դպրոցները՝ իրենց որոշ եկեղեցական և աստուածաբանա—փիլիսոփայական աւանդութիւններով և դաւանաբանական սկզբունքները ընտելու և շինելու գիտական մեթոդներով, և իրեն առանձին տերմինաբանութեամբ: Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ բնազանցական խնդիրների դժուարութեան պատճառով, որոնց վերայ յենւում էր փորձող միտքը, համեմատաբար միայն քչերը կաբողացան անկախ և միանգամայն տիրել նրանց և առաւել ևս գրականապէս նրանց մշակելու վիճակի մէջ էին: Ուստի և աստուածաբանական զանազան ուղղութիւններ արտայայտութիւն գտան միայն մի քանի աչքի ընկնող անձնաւորութեանց երկերի մէջ,—նրանց երկերը հանդիսանում են միակ աղբիւրը աստուածաբանական մտքի հետզհետէ զարգացումը հասկանալու համար: Սակայն պէտք է յիշել, որ այս դործողների նշանակութիւնը և յաջողութիւնը հետեւանք էր այն բանի, որ նրանք ամբողջ հոսանքների արտայայտիչ էին հանդիսանում,—նրանց հետեւում էին շատ թէ քիչ կուսակիցներ և միախորհուրդներ, որոնց անունները հանգէս են գալիս միանգամայն պատահաբար, այն էլ գլխաւորապէս ժողովների մէջ:

Ծաղկման շրջանի աստուածաբանական գիտութիւնը, ինչպէս և այդ շրջանի ամբողջ եկեղեցական կեանքը, ստեղծւում էր և զարգանում այն հիման վերայ, ինչ որ նախորդ դարերում կատարուած էր: Այժմ հարուստ հունձ էր հաւաքած, որի առատ ցանքը, թէև ոչ բարեյաջող արտաքին պայմաններում, կատարուած էր առաջ: Եկեղեցւոյ արտաքին դրութեան մէջ

այն համոզմամբ, թէ այդ ժամանակ առաջ եկան և լուծուեցին այն բոլոր էական հարցերը, որ մարդկութիւնը կարող է տալ քրիստոնէութեանը: Եկեղեցւոյ պատմութեան ոչ մի շրջանը դրա հետ համեմատուել չի կարող, որ կլասիկ նշանակութիւն է ստացել: Ուստի, շատ քնական է այս շրջանի ատուածաբանական աշխատանքով հետաքրքրուելու ձգտումը, և անպայման նրա կարևոր նիւթական բովանդակութիւնից զատ, որոշել այն ճառագարհները, որով գնում էին ատուածաբանական միաբեր, ազդեւորները և միջոցները, որոնցից նա օգտոււմ է այդպիսի փառաւոր հետեանքներէ հասնելու համար, հաւատարապէս և այն բարեյաջող պայմանները, որոնցից նա ոյժ էր ստանում իւր դարգացման համար: Այս հարցերը ոչ միայն պատմական, այլ և խորին գիտական, դործնական նշանակութիւն ունեն, ինչպէս բացառապէս շրջանի կարևոր լինելու պատճառով, նոյնպէս և ատուածաբանական գիտութիւններէ մասին եղած ժամանակակից հարցի և նրանից սպասելիք պահանջներէ պատճառով:

I

Եկեղեցական—ատուածաբանական կիանրի ընդհանուր քննարութիւնը IV—V դարերում, Եկեղ.—ատուածաբանական գիտութիւնը նախքան Նիկիական շրջանը: Ձատագոյնների ատուածաբանական գործունէութիւնը II դարում Ս. Իրենիոսի Փորը—Ասիայի ատուածաբանութիւնը: Գիտական—ատուածաբանական շարժումն քրիստոնէական աշխարհի զանազան մասերում եւ Եկեղեցւոյ ներքին խնդիրների լուծման կարիրը: Որոգինէս,—նրա ատուածաբանական գործունէութեան քննարութիւնը եւ Աղէքսանդրեան դպրոցի ուղղութիւնը: Հոտանքներ աղէքսանդրեան դպրոցի մէջ Որոգինէսից յետոյ, Փորը—Ասիայի ատուածաբանութիւնը IV-րդ դարի սկզբին, Ս. Մեթոդիոս Ուլիմպիացին: Անտիոքի դպրոցը:

Երբ մի հայեացք ենք ձգում յոյն-արեւելքի IV և V դարէ եկեղեց.—պատմական կեանքի ներքին շարժումների և դէպքերի ընթացքի վերայ, ամենից առաջ աչքի է ընկնում այն փառաւոր, որ այդ ժամանակ քրիստոնէական դաւանութեան մեծ հարցերն էին ամբողջ եկեղեցւոյ դործը կաղմում. կենդանի հետաքրքրութիւն ցոյց էին տալիս ոչ միայն եպիսկոպոսները և ընդհանրապէս իրենց կոչմամբ և կրթութեամբ դրանց լուծման համար կոչուած անձինք, այլ և ժամանակակից հասարակութիւնը մինչև ստորին դասակարգը: Ոչ միայն ժամանակակից քաղաքակրթութեան կենդրոնները, ոչ միայն քրիստոնէութեան

առաջ եկած փոփոխութիւնը չդաւաճանեց նրա ներքին էութեանը, — նա միայն բարեյաջող հանգամանքներ առաջ բերեց և հնարաւորութիւն տուեց լիակատար, ամենատեսակ և պարզ կերպով յայտնագործել, բացել, և որոշ չափով կատարելապէս դարձնել այն շարժումները, որոնք ծագել էին և տարւում էին նրա մէջ մինչև այդ ժամանակը: Աւստի և, ինչպէս եկեղեցւոյ ամբողջ ներքին կեանքը, նոյնպէս և աստուածաբանական մտքի դարգացումն քննելի շրջանում, իւր զանազան ուղղութեանց և հոսանքների մէջ, հասկանալի կարող է լինել միայն նախորդ շրջանում ձեռք բերուած դարգացման և հետեւանքների շաղկապմամբ:

Աստուածաբանական մտածմունքի անհրաժեշտութիւնը քրիստոնէական հաւատի գրական բովանդակութեան նկատմամբ դրուած է ինչպէս հէնց քրիստոնէութեան, նոյնպէս և մարդկային հոգու էութեան մէջ: Եթէ քրիստոնէութիւնը նոր կեանքի ոկիզն է, բարոյական-կրօնական, աշխարհը վերանորոգող ոյժ է, մարդկութեան մէջ նոր կեանք ստեղծող, այն ժամանակ այս նոր կեանքը իսկապէս կարող է առաջ դալ միայն կրօնական փորձառութեանը համեմատ մարդու Աստուծոյ հետ ունեցած յարաբերութեան մէջ էական փոփոխութեան գիտակցութեան պայմանով, — Քրիստոսով վերականգնուած աստուածահաղորդակցութեան գիտակցութեան, որը և կազմում է նոր կեանքի կենտրոնը: Այս գիտակցութեամբ փրկուած մարդու համար փայլում էր նոր լոյս, ճշմարտութեան ճանաչումն, որը ոչ միայն ընդլայնեց և հարստացրեց, այլ և մարդկայինի և աստուածայինի մասին եզած մարդու մտքի նախկին կարգը միանգամայն կերպարանափոխեց: Այս լոյսը ստեղծում է և հաստատում մարդու մէջ նոր գիտակցութիւն և ճշմարտութեան հանդացողութիւն այն չափով, որչափով որ նա մարդու հոգուն հաղորդում է իւր փրկարար բովանդակութիւնը. սակայն դրան հասնում է մարդ այն ճանապարհով, որ քրիստոնէական իւր մտածմունքներով մանում է հաւատոյ մէջ, քննում է այն, բացատրում, հասկանում: Այդպիսով, հաւատը ներփակելով իւր մէջ գիտութիւնը, պատճառ է լինում աւելի խորը թափանցելու նրա մէջ, ոչ թէ միայն խոստովանել, այլ և գիտենալ: Միւս կողմից, մարդկային հոգւոյ էութեան մէջ պահանջ կայ բոլորը, ինչ որ նրա երեւելիութեան, ըմբռնման, փորձի առարկայ է կազմում, իւրացնել մտածողութեան միջոցով և աւելի կամ պակաս ուղիղ գիտութեան մօտեցնել: Այս ընդհանուր օրէնքը քրիստոնէութեան նկատմամբ այն մեծ նշանակութիւնն ունի, որ այստեղ խնդիրը

անձնական բարձր և խորին շահերին է վերաբերում, որանք մարդու համար նոր կեանք, նոր աշխարհ է սկսում: Վրիստանեան գրան հասնելու համար պէտք է իւր մտքով իւր հաւատի բովանդակութեան մէջ մտնի, և նրան դարդացման ամենամանր աստիճաններն վերածէ, հատկանայ, համաձայնացնէ քրիստոնէական գիտակցութիւնը իրենի հետ, քննէ կրօնական փորձառութեան յարաբերութիւնը միւս փորձառութիւններին հետ, հաւատի բովանդակութիւնը միւս բոլոր գիտութիւնների հետ յարաբերութեան մէջ դնիւ:—Մի խօսքով հաշիւ տալ իւր հաւատի համար: Այստեղ չպէտք է տեսնել պարզ հետաքրքրութիւն, որ միտքում է աւելին քան ունի, և կամ սեպհական անվտանգութիւն և ներքին հասկած ընդունած հաւատի նկատմամբ,—ընդհակառակը, այստեղ արտայայտում է հաստատուն համոզումն, որ քրիստոնէական վարդապետութիւնը, ինչպէս իրօք աստուածային ճշմարտութիւն, կարող է և պէտք է արդարանայ հոգով ճանաչողների առաջ: Այդ ժամանակ հաւատը բարձրանում է ինքնագիտակցութեան, սեպհական համոզման աստիճանին, իսկ դորա համար ոչ միայն կրօնական փորձառութիւն է հարկաւոր, այլ և միտք և հետախուզութիւն: Եւ աստուածային խօսքը, եթէ ոչ բացառապէս, գոնեա ղլխաւորապէս մարդկային դատողութեանն է դառնում և առիթ է տալիս ևս առաւել խորապէս թափանցելու նրա մէջ *):

Աւելի մեծ աստիճանով հաւատը գիտութեանը մօտեցնելու այս պահանջն ու զրդումն արտայայտել է ամբողջ եկեղեցին: Նա ինքը պէտք է իրեն ճանաչէր, Աստուծոյ փրկարար միտքը իրեն սեպհական դարձնէր, որպէս զի ճշմարտապէս տիրէր նրան: Աստուածային գանձը, որ եկեղեցուն էր հաւատացած, մեռած գանձ մնալ չէր կարող, նա իւր ներքին պահանջի համեմատ կոչւում է իւր դաւանանքի հիմքերը ճանաչելու: Այս անհրաժեշտութիւնը ոյժ էր ստանում նաև եկեղեցւոյ կոչումով. նա պարտաւոր էր ազդերին հրաւիրել խաչի մօտ և նրանց հաւատի մէջ կրթել: Սակայն այս կոչման իրազարծումը եկեղեցւոյ համար մի այլ խնդիր ունէր—տալ հաւատի բովանդակութեանը սրոշ, կենդանի արտայայտութիւն: Եկեղեցին ոչ միայն պէտք է տեսէր, որ նա հաւատաւոր է, այլ և թէ ինչի՞ է հաւատում, ի՞նչ բովանդակութիւն և միտք ունի՞ն:

*) Զմե. Thomasius D. Die christliche Dogmatengeschichte als Entwiklungs—Geschichte des kirchlichen Lehrbegriffs. 2. Aufl. I. Bd. Erlangen 1886 S. 4—7:

իրեն հաւատացած Յայտնութեան ճշմարտութիւնները, և պէտք է այն ձեռով առէր, որ այդ հասկանալի, շօշափելի և բմբռնելի լինէր ինչպէս Նորահաւատների այնպէս էլ իսկական անգամներին համար,— միայն այս ձեռով հնարաւոր է արտաբոլսաւ և ներքուստ ինքնահառուցումն եկեղեցւոյ: Այդ բոլորը կարելի էր ձեռք բերել մտքի, հետախուզութեան և դիտութեան միջոցով: Այստեղ են գտնում այն հիմքերը, թէ ինչո՞ւ քրիստոնէութեան բովանդակութիւնը հէնց երեւան դալու օրից մարդկային միտքը քննութեան առարկայ է դարձնում և ինչո՞ւ եկեղեցին առաքելային ժամանակից առաջ եկեղեցական դիտութիւն չէր: Ուստի եկեղեցա-պատմական գիտութիւնը չէ կարող սրտել այն ժամանակը, երբ հիմք է դրուել և էական տարրեր են գայացել այն բանի, ինչ որ ընդունուած է իսկական մտքով առտուած արանական դիտութիւն անուանել, և թէ ի՞նչպէս և ի՞նչպիսի հանգամանքներում քրիստոնեաների մէջ մուտք է գործել «եկեղծանուն դիտութիւնը»: Գրանով միայն կարելի է բացատրել այն փաստը, որ, եկեղեցւոյ ներքին անհրաժեշտ պատմական դրութեան ոյժով, երբ անսուածարանական մտքի աշխատանքը պէտք է ցոյց տար վերին աստիճանի լարուածութիւն, այն ժամանակ, մինչ այդ պահպանուած պատմական յիշատակարաններով և անդեկութիւններով, նրանց վերայ որքան դատել կարելի էր, երեւոյ, որ շատ շուտով ցոյց տուեց բաւականաչափ բազմակողմանի շահեր և շարժումութիւն, բազմատեսակութիւն ձգտումների, որոնց մէջ արաւայացաւթիւն գտան ներքին զարգացման դանազան հոսանքներ եկեղեցական կեանքի և մասնաւորապէս աստուածաբանական մտքի, որոնք համապատասխան էին ժամանակի գործնական պահանջներին:

Քրիստոնէութեան կոչման շահերը յունա-հռոմէական աշխարհում և վերջինիս յարաբերութիւնը դէպի քրիստոնէութիւնը եկեղեցւոյ գոյութեան հէնց առաջին շրջանում կեանքի կոչեցին աստուածաբանական մտքի նշանաւոր յայտնութիւններից մէկը, համարձակ կերպով հարցը դնելով հեթանոս փիլիսոփայութեան, նրա հակացողութեան և լեզուի յարաբերութեան նկատմամբ, որպէս միջոց քրիստոնէութեան վարդապետութեան բացատրութեան: Քրիստոնէութիւնը,—որ ամենից առաջ քարոզուեց Յուդայի լեռներում և Գալիլիայի ծովի ափին ժողովրդից եկած մարդկանցով, հրէայ ձկնորսներով և արհեստաւորներով,—տարածուեց աշխարհի մէջ, որ արդէն յաղեցած էր յունական կրթութեամբ: Միջերկրական ծովին շրջապատող բոլոր երկրներում, հին քաղաքակրթութեան կենդրոնական կէտերում երեւան եկան քրիստոնէական համայնքներ,

որոնց անդամներն էին ոչ միայն պարզասիրտները և ճորտերը, այլ և ամենատեսակ կոչման և կրթութեան տէր մարդիկ: Այսպէս, անխուսափելի կերպով նոր վարդապետութիւնը բազմատեսակ մասնակցութեան մէջ մտաւ կրթութեան հին տարրերի հետ, որոնցով թափանցուած էր հասարակութեան բարձր գասակարգի դաստիարակութիւնն ու կրթութիւնը և ամբողջ հասարակական կեանքը: Հարկաւոր էր հող գտնել, որի վերայ կարելի լինէր վերականգնել փոխադարձ հասկացողութիւն կրթուած հեթանոսների և նոր կրօնի հաւատացեալների մէջ: Անյայտը միշտ կարելի է յայտնելով բացատրել: Յատկապէս թիւնը նոր լեզու չստեղծեց, նա օգտուեց լեզուի գրական ձևերով, որպէս զի դրանցով կշռէ նոր ճշմարտութիւնները և նոր հիմք դնէ բարոյական կեանքի: Նա առանձին տերմիններին և հասկացողութեանց տալիս էր նոր, աւելի խորին և ամբողջ միտք, լուսաւորելով և թափանցելով նրանց կրօնական աշխարհայեցողութեան նոր լոյսով: Եւ քրիստոնէական վարդապետութեան արգիւնաւէտ բովանդակութեան իւրացուցման համար ուրիշ ճանապարհ չկար. անհրաժեշտ էր հիմքի մէջ դնել գործառնութեան մէջ եղած հասկացողութիւնները և նրանց կապակցութիւնները, որոնք ամուր կերպով հաստատեցին տերմինաբանութիւնը: Որպէս զի քրիստոնէութեան ճշմարտութեանց համար մտաշեղիութիւն ստեղծուի կրթեալ շրջանների դադարաւորների աշխարհում, բնական և յուսալի միջոց դրա համար կարող էր միայն յունական փիլիսոփայութիւնը լինել, որ իւր կնիքն էր գրել յոյն—հռոմէական հասարակութեան մտքերի ամբողջ կազմութեան վերայ: Հէնց այս միջոցին դիմեցին քրիստոնէութեան ջատագովները Ս. Յուստինիայի գլխաւորութեամբ:

Իրենք ջատագովները մեծ մասամբ հեթանոսական կրթութիւն էին ստացել և հեթանոսական փիլիսոփայութեան միջով անցել: Նրանք այդտեղ ճշմարտութիւն չգտան այլ միայն ուսումնասիրեցին քննութեան եղանակներ և ձևեր, որոնք գործածական էին ժամանակակից գիտութեան մէջ, նրանք հին աշխարհի գիտական քննութեան հետեւանքներին բացարձակ արժէք չվերագրեցին, բայց հնարաւորութիւն ստացան միևնոյն ժամանակ, բաժանել նրանցից ընդհանուր մարդկային ճշմարտութիւնները հետեւանքները: Եւ որ ամենակարեւորն է, նրանք գիտէին ժամանակակից կրթեալ հասարակութեան կրօնափիլիսոփայական պահանջները, որ ծարաւ էր վկայութիւն և հաստատութիւն գտնելու համար, Աստուծոյ բոլոր դադարների մասին իրականութեան ինչպէս հոգւոր էակի, բարոյական օրէնքի, անմահու-

Թեան և հանդերձեալ կեանքում վարձատրութեան, որ խոստանում էր անընդհատորէն կրօնական փիլիսոփայութիւնը: Քրիստոնէական վարդապետութեան ընդհանուր միութեան այս խոհ ճշմարտութիւններն են բանում ջատագովները հեթանոս հասարակութեան առաջ ժամանակակից կրթութեան և դարգացման մտածողութեան հասկացողութիւնների և ձեւերի մէջ, ապացուցանելով, որ պարզ վարդապետութեան մէջ է դանւում ամեն բան, ինչ որ փնտրում է ճշմարիտ փիլիսոփայութիւնը^{*)}, միայն այդ է յուսալի և օգտակար փիլիսոփայութիւն, բովանդակութեամբ մաքուր և մտեմ ու ծաղմամբ աստուածային, նա է միայն կրօնա-աղատիչ և վերանորոգիչ ճշմարտութիւն բերում: Այն հիմքը, որի վերայ դարգացաւ ջատագովների աստուածաբանութիւնը, հաւատի անձնուէր վարդապետութիւնն էր, ինչպէս որ քարոզում և պահպանում էր եկեղեցու մէջ, որի ճշմարտութեան մէջ իրենք անպայման համոզուած էին, նրանք Գնոտիկեաններին նման չէին ձգտում յեղափոխել քրիստոնէութիւնը, նրա գրական բովանդակութիւնը չէին յարմարեցնում առանձնաշատուկ բանական փիլիսոփայութեան երեսկայական թէօրիաներին: Այսպէս, Բ. դարի քրիստոնէայ ջատագովներին երկերի մէջ քրիստոնէական վարդապետութեան յարմարեցնելու փորձն եղաւ հելլենական կրօնական փիլիսոփայութեան սկզբունքներին, որով և հիմք դրուեց եկեղեցական աստուածաբանութեան ինչպէս գիտութեան, որ դորժադրւում էր կլասիկ քաղաքակրթութեան հասկացողութեամբ: Իւր սկզբնական ձեւով ջատագովական գրականութիւնը արդիւնք էր անցողական դրութեան, կռուի, որը վաղ թէ ուշ պիտի լծուէր, իսկ այդ կռուի իւր վախճանը գտաւ նաեւ դրական-փիլիսոփայական ձեւ. բայց աւելի կարեւոր էր այն, որ եկեղեցին, շնայելով ջատագովների աստուածաբանութեան շատ պակասութիւններին, բարձր գնահատեց նրանց ծառայութիւնները և դրանով ճանաչեց նոցա աստուածաբանական գործունէութեան օրինականութիւնը: Ասկայի ջատագովական գրականութիւնը առ կախ թողեց այն հարցը թէ, եկեղեցւոյ դպրութեան մէջ պէ՞տք էր յարմարեցնել կլասիկ գրականութեան և փիլիսոփայութեան ձեւերը միայն արտաքին աշխարհի նկատմամբ, թէև եկեղեցական-ներքին հարցեր լծուէր ժամանակ:

Աստուածաբանական մտքի մի այլ ուղղութիւն յառաջ եկաւ և հաստատուեց եկեղեցւոյ մէջ Գնոտիկեանների գէ՞մ միշտ կռիւների աստիճանաբար զարգացմամբ, որի մէջ ներ-

*) св. Іустинъ, діалогъ съ Трифономъ VIII. 1.

կայացրուած էր քրիստոնէութեան խիստ հելլէնականութիւնը, աղաւաղելով նրա էութիւնը և գրկելով պատմա-սոսերիօր-գիւրական բնաւորութիւնից:

Գնոտիքականութիւնը առաջին անգամ դիտական բնա-գտութեան ենթարկեց քրիստոնէական աւանդութիւնը և քրիստոնէական վարդապետութեան գրաւոր ազդիւրները, հեռացնելով նրանցից այն բոլորը, ինչ որ իւր կարծիքներին և տեսութիւններին չէր համաձայնուում: Գնոտիքականների տեսութիւնները մէջ արտայայտութիւն գտած օգուտները գրաւում էին նաև եկեղեցւոյ մտածող շատ քրիստոնէաների: Գրանով զօրեղանում էր Գնոտիքականութեան վնասակարութիւնը և որոշ չափով որոշւում էր նրա հետ եկեղեցւոյ հայրերի կռիւն բնաւորութիւնը: Կռիւք ստիպեց եկեղեցւոյ բացել իւր սեպհականութիւնը և տեսականապէս հիմնել այն: Եթէ քրիստոնէութեան հոգևոր խորին հասկացողութեան առաջ, որոնց պահանջում էր Գնոտիքականութիւնը, եկեղեցւոյ հաւատը ողորմելի և սահմանափակ էր թւում, այն ժամանակ անհրաժեշտ էր Գնոտիքականների սխառմաններին դնել համազօր տեսական գրութիւն: Եկեղեցական աստուածաբանական միտքը պէտք է պարզ և որոշ սահմանէր նիւթական և ձևական սկզբունքները, որի վերայ պէտք է ստեղծուէր եկեղեցական աստուածաբանական գիտութիւնը: Այս ձգտում էր կատարել աստուածաբանների Փոքր-Ասիայի դպրոցը: Փոքր-Ասիայի համայնքները Բ.-րդ դարում եկեղեցւոյ հոգևոր կենդանի մասն էին կազմում: 150 և 200 թ. թ-ի մէջ յայտնի են մի շարք Փոքր-ասիական աստուածաբաններ, որոնք ջատագովական և հակահերիախոսական գրութեան ունին. Մելիտոն, Հերապոլիոս Ապոլինարիոս, Բադոն, Միլարիոս և ին: Աւելի քան հաւանական է, որ նրանք էապէս միեւնոյն աստուածաբանութիւնն էին ներկայացնում, Փոքր-ասիական աստուածաբանական աւանդութիւնը, որի աւելի եռանդուն և աւելի պարզ արտայայտչն էր Լիոնի Ս. Իրինէոսը: Ճշմարիտ քրիստոնէական վարդապետութեան, նրա բովանդակութեան, ազդիւրների և յայտանշանների ճշմարտութեան ճանաչելու հարցի նկատմամբ Ս. Իրինէոսը բանում է եկեղեցական ճշմարտութեան հասկացողութիւնը: Միայն եկեղեցւոյ մէջ է ճշմարտութիւնը, եկեղեցին ունի առաքելները ստացած թղթեր և հաւատարմապէս մինչև առաքելները հասնող բերանացի աւանդութիւն, որի ամբողջ անվրէպ պահպանութիւնը անքնդ-հատ յաջորդական եպիսկոպոսութեամբ է ապահովւում: Աստուածաբանական գիտութեան համար հաստատուում է

որոշ խնդիր. նա յայտնութեան բովանդակութեանը չպիտի դաւաճանէ, այլ հաւատոյ անփոփոխ օրէնքները վերայ հիմնուած զգուշութեամբ պիտի քննէ առաւելներում արտայայտած մտքերը և համաձայնեցնէ հաւատի բովանդակութեանը, բայց մարդկային փրկութեան նախախնամութիւնը, բացաարէ յայտնութեան եղանակները և շին ու նոր Ատակարանի նպատակը, ապացուցէ Քրիստոսի մարմնացումը և յարութիւնը անսասան համոզմունքի հիման վերայ, որ բոլոր եկեղեցիները երկրիս վերայ ունին միեւնոյն հաւատը, որ ստացել է նա առաքեալներից և պահպանել է մաքրութեան և անվնաս դրութեան մէջ*): Զատագովների փիլիսոփայական-աստուածաբանական գաղափարականութեան հակառակ Ս. Իրինէոսի աստուածաբանութիւնը կրում է աստուածաշնչական-երական բնուորութիւն. նա իրեն նպատակ չէ դնում ապացուցանել Քրիստոնէութիւնը իբրև ճշմարիտ փիլիսոփայութիւն, և Գնոտիկեանների նախնական տեսութիւնների հակառակ մարողջովին հաստատում է Յայտնութեան փաստերի վերայ, ուստի և նրա աստուածաբանութիւնը գլխաւորապէս «փաստերի աստուածաբանութիւն է» և ամենից առաջ Ս. Գրքի կենդրոնական փաստի—մարդկութեան ազատութեան Քրիստոսով: Ս. Իրինէոսի տեսութեանց հիմք ծառայում է ոչ թէ Լօգոսը (Բանը), ինչպէս Աստուծոյ և աշխարհի մէջ յարաբերութեան միջնորդ, այլ Քրիստոս, Աստուծամարդը, ինչպէս միջնորդ փրկութեան: Նրա համար Քրիստոնէութիւնը—փրկութեան կրօն է, որ կատարուել է Քրիստոսի միջոցով Բանի մարմնացմամբ: Ս. Իրինէոսի աստուածաբանական վարդապետութեան այս կողմը վերջերը խիստ ազդեցութիւն ունեցաւ աստուածաբանական մտքի զարգացման և ուղղութեան վերայ:

(Շարունակելի)

Թարգմ. Արսակ վարդապետ

*) Обличение и опровержение лжеименного знания. IV. 55. 8; III. 4. 1; II. 28-2; III. 5. 4; IV. 26. 2; 4. 40-5.